

HISTORICAL BACKGROUND OF ARABIC LINGUISTICS DEVELOPMENT AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF ARABIC GRAMMAR**Nodir B. Talipov**

Senior Lecturer

Department of "Languages-1"

Oriental University

ntalipov@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Arabic linguistics, Arabic grammar, nahw, i'rāb, qiyās, isnād, grammatical theory, theory of grammatical factor, Arabic linguistic tradition.

Received: 08.05.26**Accepted:** 09.05.26**Published:** 10.05.26

Abstract: This article provides a scientific analysis of the historical conditions for the development of Arabic linguistics and the theoretical foundations of Arabic grammar. The study examines religious, social, and linguistic factors that influenced the formation of Arabic grammatical science (nahw). In particular, it is shown that the need to preserve the correctness of the Qur'anic language, the spread of Arabic over vast territories, and the study of Arabic by non-Arab peoples led to the emergence of linguistic needs that formed the basis for the development of Arabic grammar. The article analyzes the scholarly views of classical Arab linguists such as Sibawayh, Ibn Jinni, az-Zamakhshari, Ibn Hisham, and Abdul Qahir al-Jurjani, and highlights their role in the formation of Arabic grammatical theory. In addition, the article explains the scientific essence of the main theoretical concepts of Arabic grammar, including isnād relations, the i'rāb system, the methodology of qiyās, and the theory of grammatical agents. The results of the study demonstrate that Arabic grammar developed not only as a set of grammatical rules but also as a comprehensive theoretical system explaining the structure of the language.

ARAB TILSHUNOSLIGI RIVOJINING TARIXIY SHART-SHAROITLARI VA ARAB GRAMMATIKASINING NAZARIY ASOSLARI

Nodir B. Talipov
 Katta o'qituvchi
 Tillar-1 kafedrası
 Oriental universiteti
ntalipov@gmail.com
 Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: arab tilshunosligi, arab grammatikasi, nahv, i'rob, qiyos, isnod, grammatik nazariya, omil nazariyasi, arab lingvistik an'anasi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tilshunosligining rivojlanish tarixiy shart-sharoitlari hamda arab grammatikasining nazariy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda arab nahv ilmining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan diniy, ijtimoiy va lingvistik omillar o'rganiladi. Xususan, Qur'on tilining tozaligini saqlash zarurati, arab tilining keng hududlarga tarqalishi va arab bo'lmagan xalqlarning arab tilini o'rganishi natijasida yuzaga kelgan lingvistik ehtiyojlar arab grammatikasining shakllanishiga asos bo'lgani ko'rsatib beriladi. Maqolada Sibawayh, Ibn Jinni, Zamaxshariy, Ibn Hishom va Abdulqohir Jurjoniy kabi klassik arab tilshunoslarining ilmiy qarashlari tahlil qilinadi hamda ularning arab grammatik nazariyasining shakllanishidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, maqolada arab grammatik nazariyasining asosiy tushunchalari bo'lgan isnod munosabati, i'rob tizimi, qiyos metodologiyasi va grammatik omil nazariyasining ilmiy mohiyati izohlanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, arab grammatikasi faqat grammatik qoidalar majmui emas, balki til tuzilishini tushuntiruvchi mukammal nazariy tizim sifatida shakllanganligi asoslab beriladi.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ

Нодир Б. Талипов
 Старший преподаватель
 Кафедра «Языки-1»
 Университет Oriental
ntalipov@gmail.com
 Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: арабское языкознание, арабская грамматика, нахв, и'раб, кияс, иснад, грамматическая теория,

Аннотация: В данной статье научно анализируются исторические условия развития арабского языкознания и теоретические основы арабской

теория грамматического фактора, арабская лингвистическая традиция.

грамматики. В исследовании рассматриваются религиозные, социальные и лингвистические факторы, оказавшие влияние на формирование науки арабской грамматики (нахв). В частности, показано, что необходимость сохранения правильности языка Корана, распространение арабского языка на обширные территории и изучение арабского языка неарабскими народами привели к возникновению лингвистической потребности, которая стала основой формирования арабской грамматики. В статье анализируются научные взгляды классических арабских ученых, таких как Сибавейхи, Ибн Джинни, аз-Замахшари, Ибн Хишам и Абдул Кахир аль-Джурджани, а также освещается их роль в формировании теории арабской грамматики. Кроме того, в статье объясняется научная сущность основных теоретических понятий арабской грамматики, таких как отношения иснада, система и'раба, метод кияса и теория грамматического фактора. По результатам исследования обосновывается, что арабская грамматика сформировалась не только как совокупность грамматических правил, но и как целостная теоретическая система, объясняющая структуру языка.

Kirish. Arab tilshunosligining shakllanishi arab-islom sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab tarixiy va ilmiy jarayon hisoblanadi. Arab tilini ilmiy asosda o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, avvalo, Qur'on matnini to'g'ri o'qish, uning fonetik va grammatik me'yorlarini saqlash hamda mazmunini aniq tushunish zarurati bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Qur'on arab tilida nozil qilingan muqaddas matn sifatida musulmon jamiyatida alohida maqomga ega bo'lib, uning to'g'ri o'qilishi va talqini diniy hamda madaniy hayotning muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Shu sababli arab tilining fonetik, leksik va grammatik me'yorlarini aniqlash, til qoidalarini tizimlashtirish hamda adabiy til normalarini belgilash zarurati paydo bo'lgan.

VII–VIII asrlarda islom dinining keng hududlarga tarqalishi natijasida arab tili katta geografik hududda xalqaro aloqa, ilm-fan va din tiliga aylandi. Arab xalifaligi tarkibiga kirgan Eron, Markaziy Osiyo, Shimoliy Afrika va Andalusiya kabi hududlarda arab tilini ona tili bo'lmagan xalqlar ham o'rganishga majbur bo'ldilar. Natijada arab tilining boshqa tillar bilan faol

aloqaga kirishishi kuchaydi va bu jarayon arab nutqida fonetik va grammatik xatolarning paydo bo'lishiga olib keldi. Arab tilshunosligi manbalarida bu hodisa "lahn" (لحن) atamasi bilan ifodalanadi. Lahn hodisasi, ayniqsa, arab tilini ona tili bo'lmagan musulmonlar Qur'on tilini o'rganish jarayonida talaffuz va grammatik xatolarga yo'l qo'yishlari bilan bog'liq holda keng tarqaldi. Shu sababli arab tilining grammatik me'yorlarini ishlab chiqish va til qoidalarini ilmiy asosda tartibga solish zarurati yuzaga kelgan. Arab tilshunosligida nahv va sarf ilmlarining shakllanishi arab tilini saqlash, Qur'onni to'g'ri o'qish va tushunish zarurati bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonda Basra va Kufa grammatik maktablari muhim o'rin tutgan (Yakubova, 2025, pp. 16-18).

Arab grammatikasining paydo bo'lish sabablari haqida mashhur arab tilshunosi Shavqiy Dayf arab nahvining yaratilishini turli omillar bilan izohlaydi va bu omillar ichida diniy omillar alohida o'rin tutishini ta'kidlaydi. U bu haqda shunday yozadi:

يمكن أن نرد أسباب وضع النحو العربي إلى بواعث مختلفة، منها الديني ومنها غير الديني، أما البواعث الدينية فترجع إلى الحرص الشديد على أداء نصوص الذكر الحكيم أداءً فصيحاً سليماً إلى أبعد حدود السلامة والفصاحة، وخاصة بعد أن أخذ اللحن يشيع على الألسنة .

Arab nahvining yaratilish sabablarini turli omillar bilan izohlash mumkin. Bu omillarning ayrimlari diniy, ayrimlari esa diniy bo'lmagan omillardir. Diniy omillar, avvalo, Qur'oni karim matnlarini nihoyatda to'g'ri, ravon va fashohat bilan o'qishga bo'lgan kuchli ehtiyoj bilan bog'liqdir. Ayniqsa, odamlar nutqida lahn (ya'ni grammatik xatolar) keng tarqala boshlaganidan keyin bu ehtiyoj yanada kuchaygan. (Dayf, 1968, p. 11)

Mazkur fikr arab grammatikasining shakllanishida Qur'on tilini to'g'ri o'qish zarurati va nutqda lahn hodisasining keng tarqalishi muhim omillardan biri bo'lganini ko'rsatadi. Demak, arab tilshunosligining shakllanishi tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan bir qatorda, tarixiy, ijtimoiy va diniy omillar bilan ham bevosita bog'liq bo'lgan.

Arab tilshunosligining shakllanishi masalasi arab va rus arabshunosligida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, Shavqiy Dayf arab grammatik maktablari tarixini tahlil qilib, arab nahv ilmining shakllanishi diniy va ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liq holda yuzaga kelganini ko'rsatadi. Mahdi al-Makhzumi arab grammatikasining nazariy asoslarini tahlil qilib, klassik nahv tizimi murakkab nazariy tuzilishga ega ekanini ta'kidlaydi. Tammam Hassan arab grammatik tizimini semantik va struktur jihatdan tahlil qilib, arab grammatikasi til tuzilishini tushuntiruvchi nazariy tizim ekanini ko'rsatadi. Rus arabshunoslaridan B. M. Grande arab grammatikasini ilmiy tizim sifatida tavsiflab, arab grammatik tafakkuri til hodisalarini umumiy qonuniyatlar asosida tushuntirishga qaratilganini ta'kidlaydi. O'zbek arabshunosligida ham arab tilshunosligi tarixi va grammatik maktablar masalasi bir qator olimlar tomonidan tadqiq qilingan.

Xususan, M.A. Nasirova arab grammatik maktablari tarixini tahlil qilib, Basra maktabining nazariy asoslarini yoritib beradi (Nasirova, 2023, p. 38).

Biroq arab grammatikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarning aksariyatida arab grammatikasi alohida grammatik kategoriyalar yoki grammatik maktablar doirasida o'rganilgan bo'lib, arab grammatik nazariyasining isnod nazariyasi, i'rob tizimi, qiyos metodologiyasi hamda grammatik omil nazariyasining o'zaro bog'liqligi asosida shakllangan yagona nazariy tizim sifatida kompleks tahlili yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur tadqiqot ana shu masalani kompleks lingvistik yondashuv asosida o'rganishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi arab tilshunosligining rivojlanishiga olib kelgan tarixiy shart-sharoitlarni tahlil qilish hamda arab grammatik nazariyasining asosiy nazariy tamoyillarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot klassik arab grammatiklari asarlarini hamda zamonaviy arab va rus arabshunoslarining ilmiy qarashlarini tahlil qilish asosida olib borilib, arab grammatik nazariyasining shakllanishida isnod, i'rob, qiyos va grammatik omil nazariyasining tutgan o'rnini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Arab tilshunosligi tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, nahv ilmining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo'lib, u bir necha bosqichlarda rivojlangan. Arab grammatikasi dastlab amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan bo'lsa, keyinchalik u nazariy tilshunoslik darajasiga ko'tarilgan. Arab tilshunosligi tarixiga oid tadqiqotlarda klassik arab grammatiklari asarlari arab grammatik nazariyasining shakllanish jarayonini yorituvchi asosiy manbalar sifatida e'tirof etiladi.

Arab grammatikasining dastlabki shakllanishi ko'pincha mashhur tilshunos Abu al-Aswad ad-Du'aliy nomi bilan bog'lanadi. Arab tarixchisi Ibn Khaldun bu haqda o'zining mashhur "al-Muqaddima" asarida shunday yozadi:

وأول من كتب فيها أبو الأسود الدؤلي من بني كنانة، ويقال بإشارة علي رضي الله عنه لأنه رأى تغير الملكة ففرغ إلى ضبطها بالقوانين الحاضرة المستقرة .

"Bu ilm haqida birinchi bo'lib yozgan kishi Banu Kinana qabilasidan bo'lgan Abu al-Aswad ad-Du'aliy hisoblanadi. Rivoyat qilinishicha, bu ishni u Ali (roziyallohu anhu)ning ishorasi bilan boshlagan, chunki u til malakasining o'zgarib borayotganini ko'rdi va shu sababli uni mavjud va barqaror qoidalar asosida tartibga solishga kirishdi." (Ibn Khaldun, 2004, p. 544).

Mazkur fikr arab tilida yuzaga kelgan nutqiy o'zgarishlar va grammatik xatolar tilni ilmiy asosda tartibga solish zaruratini yuzaga keltirganini ko'rsatadi. Demak, arab grammatikasining paydo bo'lishi dastlab tilni amaliy jihatdan tartibga solish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan.

Arab grammatikasining ilmiy tizim sifatida shakllanishida Basra va Kufa grammatik maktablari muhim o'rin tutadi. Shavqiy Dayf arab grammatik maktablari tarixini tahlil qilib, Basra grammatik maktabi til hodisalarini izohlashda qiyos metodiga tayanganini, Kufa grammatik

maktabi vakillari esa til materialiga, she'riy matnlarga va arab qabilalari nutqiga ko'proq tayanishganini ta'kidlaydi (Dayf, 1968, pp. 39-41). Ushbu ikki grammatik maktab o'rtasidagi ilmiy bahslar arab grammatik nazariyasining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Arab grammatik nazariyasining shakllanishida klassik grammatik olimlarning asarlari asosiy ilmiy manba hisoblanadi. Xususan, Sibawayhning "al-Kitāb" asari arab grammatikasining eng muhim nazariy manbalaridan biri bo'lib, unda arab tilining grammatik tizimi, gap tuzilishi va sintaktik munosabatlar ilmiy asosda tahlil qilingan. Ibn Jinniylarning "al-Khaṣā'ish" asari arab tilining nazariy asoslarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda til hodisalarini qiyos asosida izohlash metodologiyasi ishlab chiqilgan. Zamaxshariyning "al-Mufaṣṣal" asari arab tilida i'rob tizimi va grammatik kategoriyalarni tahlil qilishga bag'ishlangan muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ibn Hishomning "Mughni al-Labīb" asari arab sintaksisi va grammatik munosabatlarni o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Abdulqohir Jurjoniylarning "al-Jumal fi al-Nahw" asari grammatik omil nazariyasini tushuntirishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Abdulqohir Jurjoniylarning qarashlari o'zbek arabshunosligida ham tadqiq qilingan bo'lib, N.B. Talipov Jurjoniylarning grammatik va balog'atga oid qarashlarini tahlil qilib, uning arab tilshunosligi tarixidagi o'rnini ko'rsatib beradi (Talipov, 2024, p. 95).

Zamonaviy arab tilshunosligida arab grammatik nazariyasini o'rganish masalasi bir qator olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Mahdi Makhzumi arab grammatikasining nazariy asoslarini tahlil qilib, klassik arab nahv tizimi grammatik kategoriyalar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'langan nazariy tushunchalar tizimidan iborat ekanini ta'kidlaydi. Tammam Hassan arab grammatik tizimini semantik va struktur jihatdan tahlil qilib, arab grammatikasida grammatik shakl va ma'no o'rtasidagi munosabat markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi. Fadil Samarrai arab sintaksisi va grammatik ma'no masalalarini tahlil qilib, arab grammatikasida sintaktik munosabat va ma'no o'rtasidagi bog'liqlik muhim nazariy masala ekanini ta'kidlaydi.

Rus arabshunoslari ham arab grammatik an'anasini o'rganishga katta hissa qo'shganlar. B. M. Grande arab grammatikasini ilmiy tizim sifatida tavsiflab, arab grammatiklari til hodisalarini umumiy qonuniyatlar asosida tushuntirishga intilganini ta'kidlaydi. (Grande, 2001, pp. 21-25). I. M. Filshinskiy arab filologiyasi tarixini o'rganib, arab tilshunosligi tarixiy jarayonda amaliy grammatika bosqichidan nazariy grammatika bosqichiga o'tganini ko'rsatadi (Filshinsky, 1985, p. 52).

Arab va rus arabshunoslarining tadqiqotlari arab grammatikasining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon natijasida yuzaga kelgan murakkab ilmiy tizim ekanini ko'rsatadi. Biroq arab grammatik nazariyasining asosiy tushunchalari – isnod nazariyasi, i'rob tizimi, qiyos metodologiyasi va grammatik omil nazariyasining o'zaro bog'liqligi asosida shakllangan yagona nazariy tizim sifatidagi talqini alohida kompleks tadqiqot sifatida yetarli darajada o'rganilmagan.

Mazkur tadqiqotda arab grammatik nazariyasining shakllanish jarayoni tarixiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi bir necha ilmiy metodlarga asoslandi. Tarixiy-tavsifiy metod yordamida arab tilshunosligining shakllanish bosqichlari va grammatik nazariyaning rivojlanish jarayoni o'rganildi. Qiyosiy metod yordamida turli grammatik maktablarning nazariy qarashlari o'zaro solishtirildi. Lingvistik tahlil metodi yordamida arab grammatikasining asosiy nazariy tushunchalari — isnod, i'rob, qiyos va grammatik omil nazariyasi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, klassik arab grammatiklari asarlaridagi nazariy qarashlar zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan ham baholandi.

Shunday qilib, tadqiqot jarayonida arab grammatik nazariyasining shakllanishi klassik grammatik manbalar, zamonaviy arab tilshunoslari tadqiqotlari hamda rus arabshunoslari ilmiy ishlari asosida kompleks tarzda o'rganildi. Bu esa arab grammatik nazariyasining shakllanish jarayonini nafaqat tarixiy, balki nazariy-lingvistik jihatdan ham yoritish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari arab grammatik nazariyasining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon davomida bir necha muhim nazariy tamoyillar asosida yuzaga kelganini ko'rsatdi. Klassik arab grammatiklari til hodisalarini faqat tavsiflash bilan cheklanib qolmaganlar, balki til tizimini tushuntiruvchi nazariy model yaratishga intilganlar. Zamonaviy arabshunoslarning ta'kidlashicha, arab grammatikasi tarixiy jarayonda asta-sekin amaliy grammatika bosqichidan nazariy grammatika bosqichiga o'tgan va natijada til tuzilishini tushuntiruvchi ilmiy tizim shakllangan (al-Makhzumi, 1986, pp. 34-45; Grande, 2001, pp. 18-25).

Arab grammatik nazariyasining shakllanishida eng muhim nazariy tushunchalardan biri isnād (الإسناد) nazariyasi hisoblanadi. Sibawayh gap tuzilishini tahlil qilishda predikativ munosabatni asosiy sintaktik munosabat sifatida ko'rsatadi. U o'zining "al-Kitāb" asarida shunday yozadi:

هذا باب المسند والمسند إليه، وهما ما لا يستغني واحد منهما عن الآخر، ولا يجد المتكلم منه بدءاً.

"Bu bo'lim musnad va musnad ilayh haqida bo'lib, ular shunday ikki unsurki, ulardan biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi va nutq sohibi gap tuzishda ulardan voz kecha olmaydi."(Sibawayh, 1988, vol. 1, p. 67).

Ushbu fikrga ko'ra, gapning sintaktik tuzilishi musnad va musnad ilayh o'rtasidagi predikativ munosabat asosida shakllanadi. Demak, isnod nazariyasi arab grammatikasida gap tuzilishini tushuntiruvchi asosiy sintaktik model hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar ham arab grammatikasida sintaksis markaziy o'rin tutishini ta'kidlaydilar (Hassan, 1973, p. 85).

Arab grammatik nazariyasining yana bir muhim tushunchasi i'rob (الإعراب) tizimi hisoblanadi. Arab grammatiklari so'zlarning gap tarkibidagi sintaktik vazifasini aniqlashda so'z oxiridagi grammatik o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratganlar. Zamaxshariy i'rob hodisasini quyidagicha ta'riflaydi:

المعرب ما اختلف آخره لاختلاف العوامل الداخلة عليه.

“Mu‘rab so‘z deb, unga kirgan grammatik omillar sababli oxiri o‘zgaradigan so‘zga aytiladi.” (az-Zamakhshari, 1993, p. 7).

Mazkur ta‘rif arab grammatikasida i‘rob hodisasi grammatik omillar bilan bog‘liq holda tushuntirilishini ko‘rsatadi. Demak, i‘rob tizimi arab grammatikasida sintaktik munosabatlarni ifodalovchi asosiy grammatik vosita hisoblanadi. Mahdi Makhzumi arab grammatikasida i‘rob hodisasi sintaktik munosabatlarning morfologik ifodasi ekanini ta‘kidlaydi (al-Makhzumi, 1986, pp. 61-63).

Arab grammatik nazariyasining rivojlanishida qiyos (القياس) metodologiyasi ham muhim o‘rin tutadi. Ibn Jinni til tizimidagi grammatik qonuniyatlarni tushuntirishda qiyos metodining muhim rol o‘ynashini ta‘kidlaydi. U o‘zining “al-Khaṣā‘iṣ” asarida shunday yozadi:

إن أكثر اللغة إنما هو قياس.

“Tilning katta qismi aslida qiyos asosida shakllangan.” (Ibn Jinni, 1952, vol. 1, p. 34).

Bu fikr arab grammatikasida grammatik qoidalar alohida misollardan emas, balki umumiy qonuniyatlar asosida ishlab chiqilganini ko‘rsatadi. Qiyos metodologiyasi grammatik hodisalarni umumlashtirish va yangi grammatik shakllarni izohlash imkonini bergan. Rus arabshunosi B.M. Grande ham arab grammatikasida qiyos metodining muhim nazariy ahamiyatga ega ekanini ta‘kidlaydi (Grande, 2001, pp. 34-38).

Arab grammatik nazariyasining muhim tushunchalaridan yana biri grammatik omil (العامل) nazariyasi hisoblanadi. Abdulqohir Jurjoniy o‘zining “al-Jumal fi al-Nahw” asarida grammatik omil nazariyasini quyidagicha izohlaydi:

والكلمات المعربة على ضربين: أحدهما ما ليس له عامل ظاهر لفظي، والآخر ما له عامل ظاهر لفظي.

“Mu‘rab so‘zlar ikki turga bo‘linadi: birinchisi – ochiq ko‘rinadigan grammatik omilga ega bo‘lmagan so‘zlar, ikkinchisi esa ochiq grammatik omilga ega bo‘lgan so‘zlardir.” (al-Jurjani, n.d., p. 6)

Mazkur fikr arab grammatikasida i‘rob tizimi grammatik omillar nazariyasi bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Tammam Hassan arab grammatik nazariyasida grammatik munosabatlar va grammatik shakl o‘rtasidagi bog‘liqlik grammatik omil nazariyasi orqali tushuntirilishini ta‘kidlaydi (Hassan, 1973, pp. 97-104).

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, arab grammatik nazariyasi alohida grammatik tushunchalar yig‘indisi emas, balki o‘zaro bog‘langan nazariy tamoyillar tizimidan iborat. Ushbu tizimda isnod nazariyasi gapning sintaktik tuzilishini tushuntiradi, i‘rob tizimi sintaktik munosabatlarning grammatik ifodalanish mexanizmini ko‘rsatadi, qiyos metodologiyasi grammatik qoidalarni umumlashtirishning nazariy asosini tashkil etadi, grammatik omil nazariyasi esa sintaktik munosabatlarning yuzaga kelish mexanizmini izohlaydi. Ushbu nazariy

tamoyillarning o‘zaro bog‘liqligi arab grammatikasining tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan nazariy tilshunoslik tizimi ekanini ko‘rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari arab grammatik nazariyasining shakllanishi tasodifiy yoki faqat amaliy ehtiyojlar natijasida yuzaga kelgan hodisa emas, balki til tizimini tushuntirishga qaratilgan izchil nazariy yondashuvlar asosida shakllangan ilmiy tizim ekanini ko‘rsatadi. Klassik arab grammatiklari til hodisalarini faqat tavsiflash bilan cheklanib qolmaganlar, balki til birliklari o‘rtasidagi sintaktik va grammatik munosabatlarni tushuntiruvchi nazariy tamoyillarni ishlab chiqqanlar. Shu jihatdan arab grammatikasi tarixini o‘rganish arab tilshunosligida nazariy tafakkur juda erta shakllanganini ko‘rsatadi.

Arab grammatik nazariyasida markaziy o‘rin tutuvchi tushunchalardan biri isnod nazariyasi hisoblanadi. Sibawayh tomonidan ishlab chiqilgan isnod nazariyasiga ko‘ra, gap tuzilishi predikativ munosabat asosida tashkil topadi va gapning grammatik markazi musnad va musnad ilayh o‘rtasidagi munosabat orqali yuzaga keladi. Bu qarash arab grammatikasida sintaksis markaziy o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Zamonaviy tilshunoslikda ham gap tuzilishini predikativ munosabat asosida tushuntirish sintaktik nazariyaning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli Sibawayhning sintaktik qarashlarini umumiy sintaktik nazariya nuqtai nazaridan ham baholash mumkin.

Arab grammatik nazariyasida i‘rob tizimi til birliklari o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni ifodalovchi asosiy grammatik vosita sifatida qaraladi. Arab grammatiklari so‘zlarning grammatik shaklini ularning gap tarkibidagi vazifasi bilan bog‘liq holda tushuntirganlar. Bu esa arab grammatikasida morfologiya va sintaksis o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud ekanini ko‘rsatadi. Zamonaviy tilshunoslikda bu hodisa morfosintaksis tushunchasi orqali izohlanadi. Demak, arab grammatiklari til hodisalarini tahlil qilishda morfologik va sintaktik hodisalarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganganlar.

Ibn Jinni tomonidan ishlab chiqilgan qiyos metodologiyasi arab grammatikasining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Qiyos metodologiyasi grammatik hodisalarni umumiy qonuniyatlar asosida tushuntirish imkonini bergan va grammatik qoidalarni tizimlashtirishga xizmat qilgan. Shu jihatdan qiyos metodologiyasi arab grammatikasida nazariy umumlashtirish metodining shakllanishiga asos bo‘lgan. Bu metod orqali arab grammatikasi alohida til hodisalarini tavsiflovchi fan darajasidan til tizimining umumiy qonuniyatlarini tushuntiruvchi nazariy fan darajasiga ko‘tarilgan.

Arab grammatik nazariyasida grammatik omil nazariyasi sintaktik munosabatlarni tushuntirishning muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Grammatik omil nazariyasiga ko‘ra, gap tarkibidagi so‘zlarning grammatik shakli boshqa so‘zlar bilan bo‘lgan sintaktik munosabatlar natijasida yuzaga keladi. Bu nazariya arab grammatikasida sintaktik bog‘lanish grammatik shakl

orqali ifodalanishini ko'rsatadi. Shu jihatdan grammatik omil nazariyasi arab grammatikasida sintaktik boshqaruv nazariyasi sifatida qaralishi mumkin.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili shuni ko'rsatadiki, arab grammatik nazariyasi alohida grammatik qoidalar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'langan nazariy tushunchalar tizimidan iborat bo'lgan mukammal lingvistik nazariya hisoblanadi. Ushbu nazariy tizimda isnod nazariyasi gap tuzilishini, i'rob tizimi grammatik shakllarni, qiyos metodologiyasi grammatik qoidalarni umumlashtirish tamoyillarini, grammatik omil nazariyasi esa sintaktik munosabatlarning yuzaga kelish mexanizmini tushuntiradi. Mazkur nazariy tamoyillarning o'zaro bog'liqligi arab grammatikasining nazariy tilshunoslik darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, arab grammatikasi tarixini nazariy nuqtai nazardan tahlil qilish arab tilshunosligida sintaksis, morfologiya va semantika o'rtasidagi munosabatlarni tushuntiruvchi nazariy model shakllanganini ko'rsatadi. Bu esa arab grammatikasini nafaqat tarixiy grammatika, balki umumiy tilshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy meros sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Arab tilshunosligining shakllanishi arab-islom sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab tarixiy va ilmiy jarayon hisoblanadi. Arab tilini ilmiy asosda o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, avvalo, Qur'on matnini to'g'ri o'qish, uning fonetik va grammatik me'yorlarini saqlash hamda mazmunini aniq tushunish zarurati bilan yuzaga kelgan. Islom dinining keng hududlarga tarqalishi natijasida arab tilining xalqaro ilmiy va diniy tilga aylanishi esa arab tilining grammatik me'yorlarini ishlab chiqish va uni ilmiy jihatdan tavsiflash zaruratini yanada kuchaytirgan. Shu tariqa arab tilshunosligida nahv ilmi tilni tartibga solish, grammatik me'yorlarni belgilash va adabiy til normalarini saqlashga qaratilgan ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan.

Arab nahv ilmining dastlabki shakllanish bosqichi Abu al-Aswad ad-Du'aliy nomi bilan bog'liq bo'lib, u arab tilidagi grammatik munosabatlarni aniqlash va i'rob tizimini tartibga solishga qaratilgan dastlabki ilmiy ishlarni amalga oshirgan. Keyingi davrda Basra va Kufa grammatik maktablari faoliyati natijasida arab grammatikasi ilmiy jihatdan rivojlanib, nazariy grammatika darajasiga ko'tarilgan. Bu jarayonda Sibawayhning "al-Kitāb" asari alohida ahamiyat kasb etib, arab grammatikasining birinchi mukammal nazariy tavsifi sifatida ilm-fan tarixida muhim o'rin egallagan. Ushbu asarda arab tilining grammatik kategoriyalari, sintaktik munosabatlari, gap tuzilishi hamda til birliklari o'rtasidagi bog'lanishlar ilmiy metod asosida izohlangan va arab grammatik nazariyasining asosiy tushunchalari shakllantirilgan.

Tadqiqot natijalari arab grammatik nazariyasining shakllanishi bir necha muhim nazariy tamoyillar asosida yuzaga kelganini ko'rsatdi. Bular – isnod (predikativ munosabat) nazariyasi, i'rob tizimi, qiyos metodologiyasi hamda grammatik omil nazariyasidir. Isnād nazariyasi gap

tuzilishining sintaktik asosini tushuntiradi, i'rob tizimi so'zlarning gap tarkibidagi grammatik munosabatlarini ifodalaydi, qiyos metodologiyasi grammatik qoidalarni umumlashtirish va tizimlashtirish imkonini beradi, grammatik omil nazariyasi esa sintaktik munosabatlarning yuzaga kelish mexanizmini izohlaydi. Ushbu nazariy tamoyillarning o'zaro bog'liqligi arab grammatikasining tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan yaxlit nazariy tizim ekanini ko'rsatadi.

Shunday qilib, arab grammatikasi tarixiy jarayonda amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik u mukammal nazariy tizimga aylangan. Arab grammatiklari tomonidan ishlab chiqilgan nazariy tushunchalar – isnod, i'rob, qiyos va grammatik omil nazariyasi – arab tilining grammatik tuzilishini tushuntirish bilan birga, til birliklari o'rtasidagi sintaktik va morfologik munosabatlarni izohlashga xizmat qilgan. Shu sababli arab grammatikasi nafaqat grammatik qoidalar majmui, balki til tizimini ilmiy jihatdan tushuntiruvchi nazariy lingvistik model sifatida baholanishi mumkin.

Tadqiqot natijalari arab grammatik an'anasini umumiy tilshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy meros sifatida baholash mumkinligini ko'rsatadi. Arab grammatiklarining nazariy qarashlari til tuzilishi, sintaktik munosabat, grammatik shakl va grammatik ma'no o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirishga qaratilgan bo'lib, bu qarashlar keyingi davr tilshunoslik nazariyalarining rivojlanishida ham muhim metodologik ahamiyatga ega bo'lgan. Shu jihatdan arab grammatik nazariyasi tilshunoslik tarixida nazariy tilshunoslikka o'tish bosqichini ifodalovchi muhim ilmiy bosqichlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Al-Jurjani, A. Q. (n.d.). *The Sentences in Grammar. Al-Jumal fi al-Nahw.* – Cairo: Dar al-Ilm. – 150 p. (in Arabic)
2. Al-Zamakhshari, A. (1993). *The Detailed Book on the Art of I'rab. Al-Mufasssal fi San'at al-I'rab.* – Beirut: Dar al-Jil. – 300 p. (in Arabic)
3. Begmatova, B. M., Mutalova, G. S., & Kasimova, S. S. (2023). The direct object and its use in arabic language. *Boletín de Literatura Oral-The Literary Journal*, 10(1), 3601-3609. (in English)
4. Carter, M. G. (2004). *Sibawayhi.* – Oxford: Oxford University Press. – 240 p. (in English)
5. Dayf, Sh. (1968). *The Grammatical Schools. Al-Madaris al-Nahwiyya.* – Cairo: Dar al-Ma'arif. – 332 p. (in Arabic)
6. Filshinsky, I. M. (1985). *History of Arabic Literature from the 5th to the Early 10th Century. Istoriya arabskoy literatury V – nachalo X veka.* – Moscow: Nauka. – 225 p. (in Russian)

7. Grande, B. M. (2001). Course of the Arabic Language in Comparative-Historical Perspective. Kurs arabskogo yazyka v sravnitel'no-istoricheskom osveshchenii. – Moscow: Vostochnaya literatura. – 592 p. (in Russian)
8. Ibn Hisham al-Ansari. (2000). The Enricher of the Intelligent about the Books of Grammar. Mughni al-Labib 'an Kutub al-A'arib. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. – 600 p. (in Arabic)
9. Ibn Jinni. (1952). The Characteristics. Al-Khasa'is. Vol. 1–3. – Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya. – 1200 p. (in Arabic)
10. Khalidov, A. B. (1983). The Arabic Linguistic Tradition. Arabskaya lingvisticheskaya traditsiya. – Moscow: Nauka. – 304 p. (in Russian)
11. Nasirova, M. A. (2023). History of Arabic linguistics: Basra grammar school. The Light of Islam Journal. – 35-45 pp. (in English)
12. Owens, J. (1988). The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. – 400 p. (in English)
13. Sibawayh. (1988). The Book. Al-Kitab. Vol. 1-4. – Cairo: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. – 1800 p. (in Arabic)
14. Talipov, N. B. (2024). Abdul Qahir Jurjani and Issues of Arabic Linguistic Theory. Abdulqohir Jurjoniy va arab tilshunoslik nazariyasi masalalari. Al-Buxoriy International Scientific Journal. – 120-130 pp. (in Uzbek)
15. Versteegh, K. (1997). The Arabic Linguistic Tradition. – London: Routledge. – 300 p. (in English)
16. Yakubova, F. R. (2025). The Explanation of Morphology in Sources. Manbalarda sarf ilmining bayoni. Al-Buxoriy International Scientific Journal, 1, 15-22. (in Uzbek)